

DİLDEKİ DUYGU DEĞERİNİ OLUŞTURMADA FONETİK ESASLAR

Эмоциялык-эспрессивдик маани туюндуруучу Фонетикалык

каражаттар:

Dr.Ayşen Koca¹

Эмоциялык-эспрессивдик маани жөнүндө сөз болгондо, мындай маани кандай каражат аркылуу уюшулат(туюндурулат) деген маселени териштирүү да көңүл чордонунда турууга тийиш.

Бул суроого келгенде, эмоциялык-эспрессивдик маани сөздүн лексикалык мааниси (leksik mana) менен тыгыз байланышта болору, ага негизделери эске алынып, эмоциялык-лексикалык маани өзүнүн лексикалык маанисинде эмоционалдуулукту камтыган сөздөр (*байкуш-zavallı, шер-bahadır-yiğit, канкор-merhametsiz, kan içen, момун- sakin, өжөр-inatçı, куу-kurnaz, акмак-ahmak* ж.б.) аркылуу туюндуруларын окумуштуулардын дээрлик бардыгы белгилеп жүрүшөт.

Чындыгында айрым сөздөрдүн керт башында эле эмоциялык боёкчорыраң болот да, алар өз алдынча, жеке турганда деле эч кандай кошумча каражатсыз эмоциялык-эспрессивдүү маанини туюндурат берет.

М.: 1. *Жай баракат гана сөзүн улап - бу Сарала бечера катуу ооруйт окшойт, өңүнөн азып калыптыр. Жанагы тентип жүргөн котур сары иттей болуп басса ийрең – ийрең этет. Бая көрүп боорум ачыды,- деди* (Н.Байтемиров)

(-Yavaş yavaş konuşmasına devam edip)

-Bu zavallı Sarala, ciddi hastalanmışa benziyor. Rengi kaçmış. Deminki serseri dolaşan köpek gibi, aksıyor. Geçen gördüğümde onun haline acıdım dedi.) (N.Baytemirov)

2. *Алмадай болгон садагалар, - деп Жээнбай иштеп жаткан кыз – келиндерди кыдырып келе жатып жоон үнүн колдурутты!* (Н.Байтемиров)

(-Ceenbay çalışmakta olan kız - gelinlere bakarak, horlayan bir sesle ‘Elmaya benzeyen yavrularım ’ dedi.) (N.Baytemirov)

¹ Uluslararası Alato Üniwersitesi, Sosyal ve Fen Bilimler Fakültesi, Türkoloji Bölüm Başkanı.

3. Ал **күйтүнүн** кылбаганы барбы, - деди Адыл жер сабап,
- тигиге бирди айтып, буга айтып жүрүп, баарыбызды чабыштырып
бүтпөдүбү! (А.Токомбаев) (-“O **kurnazın** uarmadıđı şey kaldı mı ki” dedi Adil
yere vurup. -Ona başka türlü söylüyor, bana başka türlü söylüyor, hepimizin
arasını bozdu.) (А.Токombaev)

Биринчи, экинчи мисалдагы алды сызылган сөздөр аёо, боору ооруу
(acımak-merhamet etmek), эркелетүү (şımartmak), жакшы көрүү (beğenme-
hoşlanma) сезимин, ал үчүнчү сүйлөмдөгү асты сызылган сөз, тескерисинче,
жек көрүү (nefret etmek) сезимин туюндурду. Мындай жол, каражатты
шарттуу түрдө эмоциялык-экспрессивдүү туюндурдуунун **лексикалык жолу**
(**каражаты**) (**leksikalik yolu**) деп атоо максатка ылайык.

Бирок уңгу түрүндө турганда эч кандай эмоция менен сезимди
туюндура албаган, кайсы бир мүчөнүн уланышы менен гана мындай касиетке
ээ болгон сөздөр да тилибизде көп эле учурайт.

Мисалы, ай (**ay**), жылдыз (**yıldız**), ата (**baba**), береке (**bereket**),
жолборс (**arслан**), кулун (**tay**), жан (**can**) ж.б. сөздөрдү алсак, булар бир
нерсенин аты гана болуп саналат, т.а., атоо манисине гана ээ болуп, биздин
эч кандай сезимибизди, баалообузду(жакшы көрүү (**beğenme**) - жек көрүү
(**nefret**), жактыруу (**hoşlanma**)-жактырбоо (**beğenmete**) ж.б.) билдире
албайт. Ал эми тиешелүү мүчөлөрдү улай турган болсок, жөн-жайынча,
кадыресе атоо менен гана чектелбейт, алар белгилеген нерсе, кубулуштарга
карата ички сезимибиз да туюндурдулат.

М.: 1.**Арстаным, арстаным**, -деди болуш чечекейи чеч боло,-
сендейлерден бешөө эле болсо, дүйнөнү чарк айлантпайт белем!
(К.Осмоналиев) (-Ağa memnuniyetle **arslanım, arslanım, dedi; senin gibi en az**
beş tane olsaydı, dünyayı elimde oynatırdım (burda oturmazdım).
(К.Оsmonaliev)

2. – **Атаке!** Мен сени абдан сагындым, кийинчерээк түшүмө да көп кире
берчү болдуң, атаке! (К.Каимов) (-Baba! Ben seni çok özledim, son zamanlar
rüyama da gelir oldun babacığım!) (К. Kaimov)

3. *Өлөң тилдүү, дили бирге кандашым,
Шайыр, шаңдуу кайда жүрсө жандашым.
Ала-Тоонун шыдыр тунук сууларын,
Бирге таткан, бирге бүгүн мандашын,
Казак эли жылдыздашым тилектеш,
Казак эли таалайлашым жүрөктөш. (А.Токомбаев)
(Dilimiz yakın, ruhumuz bir, kandaşım,
Her nerde yürürse şanlı candaşım
Ala Dağ'nın sakin yatan sularını
Beraber içtik ki, beraberiz bugün kardeşim
Kazak halkı, dileğimizdeki yıldız bir
Kazak halkı mutluluk paylaşan, kalbimiz bir.) (А.Токombaев)*

Келтирилген үч мисалда тең жактыруу (beğenmek), ыраазы болуу (gazi olmak), кубануу (sevinmek) өңдүү ички сезимдер берилип, оң баа (olumlu intiba) туюндурулду жана алардын мындай касиетке жетишине алды сызылган сөздөргө уланган **-ым (-im-im)** мүчөсү, т.а., морфологиялык каражат өбөлгө түздү. Бул жол эмоциялык-экспрессивдүү маанини туюндуруунун **морфологиялык жолу (morfologyalık yolu)** деп аталат.

Көпчүлүк окуу китептерде, илимий эмгектерде эмоциялык-экспрессивдүүлүктү уюштуруунун атаган эки жолу гана берилип жүрөт ал эми **фонетикалык жол (fonetikalık yol)** жөнүндө учкай гана эскертилет же таптакыр кеп болбойт.

Биздин жагдай тыбыштардын функциясы менен шартталышы ыктымал. Баарыбызга белгилүү, **лексикалык бирдик (leksik yarı)** да, **морфологиялык бирдик (morfolojik yarı)** да кандайдыр бир мааниге ээ: сөз лексикалык да, грамматикалык да, ал эми мүчөлөр **грамматикалык маанини** туюндурат.

Ал эми тыбыш (**ses**) эч кандай лексикалык да, стилистикалык да маанини туюндура албайт, ал болгону сөз куроо (**sözcük yapma**), сөздөрдүн маанилерин ажыратуу, сөздөрдү башкаларга жеткирүү кызматын гана

аткарат. Ушундан улам, тыбыштардын эмоциялык-экспрессивдик өңүттөгү кызматы айрым окумуштуулар тарабынан анча элес алынбай калышы мүмкүн. Бирок тыбыштар эч кандай маанини туюндура алышпаса да, өз алдынча колдонулбаса да, алардын кепте стилистикалык өз орду бар экендиги-танылбас чындык.

Бул жагынан алганда, илим доктору, профессор Т. Аширбаевдин төмөнкү пикири колдоого толук татыктуу: “Коммуникативдик тилдик бирдик (**dilin iletiřimsel yapısı**) катары тыбыш кепте стилистикалык боёктуулукка да ээ болот, б.а., тыбыш аркылуу ойду туюнтуудагы конкреттүү бир максат ишке ашат. Анда тыбыш өз алдынча колдонулбайт, тескерисинче, алар өз алдынча эмес, лексика-семантикалык парадигманын базасында (**sesin kelime içindeki paradigması**) гана маанисин ача алат”².

Кыскасы, фонетикалык каражаттарды да биз эмоциялык-экспрессивдүү маанини туюндуруунун **фонетикалык жолу (fonetikalık yolu)** катары кароого акылуубуз.

1. Фонетикалык каражаттар (fonetik vasıtalар) (деги эле эмоциялык-экспрессивдүү сөздөрдүн баары тең) сүйлөшүү жана көркөм стилдерге гана тиешелүү, алар ушул стилдерде гана керектелет жана колдонулат.

Сүйлөшүү стилиндеги фоностилистикалык (fonostilistik) каражаттардын ролу, функциясы жана уюштурулушу жөнүндө гана кеп кылууну эп көрдүк. Фоностилистикалык каражаттардын кызматын төмөнкүдөй **үчкө** бөлүп кароо жөн :

1. Фонетикалык стилистика үчүн үн-доош кооздугу зор мааниге ээ экендиги, башкы орунда турарлыгы белгилүү. Бирок муну кандайдыр бир сырткы кооздук, жөн гана жалтыратып шөкөттөө катары кароо-чоң калпыстык. үн-доош кооздугу, баарыдан мурда, ойду таамай жана таасирдүү жеткирүүгө багытталышы керек, алар ошондо гана өзүн актай алган болот.

²Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика (2-китеп).-Б., 2000., 11-бет

2. Кошумча мамиле-маанилерди (ички сезим, эмоция жана баалоо) билдирүү. Эмоциялык-экспрессивдүү маани сөздүн лексикалык маанисине негизделерин өйдөдө эскерткенбиз. Фоностилистикалык каражаттар мындай сөздөргө да, лексикалык маанисинде эмоциялык-экспрессивдүүлүктү камтыбаган сөздөрдө колдонулуп, сөздүн, кеңири алганда, кептин таасирдүүлүгүн арттырат.

3. Каармандардын (адамдардын) мүнөзүн, психологиялык ой-туйгусун, абал -сезимин реалдуу берүүгө көмөк көрсөтүү менен, сөздүн (кеңири алганда, кептин) ачык-айкындуулугун, образдуу элестүүлүгүн, т.а., экспрессивдүүлүгүн арттыруу.

Сүйлөшүү стилинин өзүнө таандык белгилери бар, ал белгилерди төмөнкүдөй каражаттар жаратат:

1. **Үндүү тыбыштардын созулуп айтылышы**, (Ünlü harflerin normalden fazla uzatılışı)

2. **Үнсүз тыбыштардын өзгөчө айтылышы**, (Ünsüz harflerin normalden farklı söylenişi)

3. **Тыбыштардын алмашып айтылышы**, (Sözlerdeki seslerin değiştirilişi)

4. **Интонациялык каражаттар**, (Tonlama, vurgu, jest ve mimikler)

5. **Сөздөрдүн бузулуп айтылышы ж.б.** (Sözleri bozarak söyleme)

Биз булардын ичинен кеп болуп жаткан маселеге өтө жакын турган, тикеден-тике тиешеси бар каражаттарга гана токтолмокчубуз.

А) **Үндүү тыбыштардын созулуп айтылышы**. (Ünlü seslerin normalden fazla uzaması)

Бул ык-амал аркылуу төмөнкүдөй маанилер (сезимдер) берилет: ыраазы болуу; (**razi olmak**) таңдануу (**şaşırmak**); коркуу-чочулоо (**korkmak**); өкүнүү (**pişmalık**); жактырбоо (**beğenmeme**), жек көрүү (**nefret**); мыскылдоо, шылдыңдоо (**alay etme-dalga geçme**); кекетүү-кекээрлөө (**bağırmaq**), эркелөө (**şımartma**); кайгыруу-өксөө (**kaygılanmak-üzülmek**); сүйүнүү (**sevinme**), кубануу (**sevinme-kıvanç**) ж.б. Бул жерде атайы белгилей кетчү эки нерсе:

1. “Стилистикада үндүүлөрдүн кепте кыска же созулма абалында колдонулуш мааниге ээ эмес”³. (бирок бул лексикология үчүн зор мааниге ээ экендиги айтпаса да түшүнүктүү). Ошондуктан стилистикада стилдик максатта кыска үндүү да, созулма үндүү да нормадан ашыкча созулуп айтылып, стилдик боёкчо-ыраңга ээ боло берет жана да кыска үндүүнүн адаттан тыш созулуп айтылышы анын созулма үндүүгө айланып кетиши дегендик да эмес. Ал эми түрк тилинде болсо созулма үндүүлөрдүн жок экени баарыбызга белгилүү.

2. Жогору жакта биз үндүүлөрдүн нормадан ашыкча созулуп айтылышы бир нече маанилерди туюнтарын айттык, бирок мындан бир үндүүнүн созулушу бир башкача, экинчисинин созулушу экинчи башкача сезимди туюндуруп, алар туруктуу бир гана маанини билдирет деген пикир жаралууга тийиш эмес. Чындыгында, нормадан созулуп айтылышы аркылуу жаралган маани-сезимдер туруксуз келет, т.а., алар турушу менен көп маанилүү (*çok anlamlı*) болуп саналат. Бир эле мисал: биз конкреттүү кырдаалга, контекстке карай “И-и-и” деген созулуш менен, бирде *жактыруу (beğenme)*, *кубаттоо (destekleme)*, *эркелетүү (şımartma)*, маанилерин, бирде, тескерисинче, *какшыктоо (alay-hor görme)*, *кекетүү (korkutma)*, *мокотуу (korkutmak,ürkütme)*, *басынтуу (küçümsemek)*, *коркутуу (korkutma)*, *үркүтүү (ürkütme)*, *шылдыңдоо (alay, мазактоо (dalga geçmek, küçük görmek)* маанилерин беребиз жана булардын бири оң, экинчиси терс бааланат:

1. *-И-и-и... ошентип акыры кайра келип калдым дечи, -деди ал Медерге тике карабай. -Анан өзүнчө шыбырай кетти. -Келгениңди көрүп турам, кылгылыкты кылып, кыл жип менен бууп коюп, шүмүрөйүп жетип келгенин кара.* (К. Каимов) (жек көрүү, жактырбоо); *(O Meder'in yüzüne bakmadan, -eee sonunda böyle geri döndüm mü diyorsun, dedi. sonra kendince mırıldandı.* (К. Каимов)

³Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика (2-китеп).-Б., 2000, 14-бет

(- Geldiğini görüyorum, saman altından su yürütüp, sonunda hiç bir şey olmamış gibi gelişine bak.) (K.K.) (nefret, beğenmemek).

-Senden hiç kurtulamayacak mıyız. Devol?...

-Çöplüğe çevirdin dünyayı artık dafol!

-Aaaa nededin sen???

-Hiç , defol dedim...

-İyiki dedin.

Çünkü bizi kutracak tılsımlı söz bu işte, Defol.(U.Ş. 20, 21) (kızgınlık, sitem,öfke)

EMİNE -Nur içinde yatsın...Eee nolacak işte...Onlar sahici dünyada biz yalancı. A vallahi, lafa daşldım da sormayı unuttum. Kahveden önce kahvaltı yapmak istemez miydiniz yenge.(B.H.U.28)(üzüntü)

2. **И-и-и...** ошондой десең мен анын жеңерине адегенде, эле ишенгем. Кана эмесе, эмне туруп калдык, жеңишибиз үчүн бирдеме кылып жибербейлиби. (сүйүнүү, кубануу). (B.A.) (-Eee, demek öyle, ben onun kazanacağına daha önceden de inanıyordum. Hadi şimdi, niye duruyoruz, zaferimizi kutlayıverelim.) (B.A.) (sevinç)

(Genç Kız açık kapıdan başını uzatır, sonra girer.)

GENÇ KIZ -Selam!(Ressamda şaşkınlık. Kadında duraklama)

KADIN -Aaa, sen misin? Hoş geldin. Bu ne güzel sürpriz.

GENÇ KIZ -Geldim işte.(R.B., B.K.39) (sevinç, şaşırma)

Mavri neşeyle bağırdı.

-Tamama, tamam, Aftii nihta menii.Nasıl da unutmuşum...Eee kaç sene geçti vire Salih?...Dört değil mi?

-Üç yıl.(T.B., K.A.59)(özlem)

Демек, созулуш камтыган көп маанилүүлүктүн (çok anlamlılık) бири кепте реализацияланып кепте аныкталып-такталат.

Ал эми маани-сезимди тактап-аныктоочу контекст катары сүйлөм (**cümle**), абзац (**paragraf**), керек болсо бүтүндөй бир чыгарма (**eser**) кызмат аткарат (албетте, сүйлөм кайсы бир көркөм чыгармадан алынган болсо).

Анда жогоруда белгилеген сезим-маанилерди туюндуруучу каражаттардын ар бирине өзүнчө токтололу. Мында адегенде мисалдарды келтирип, анан териштирүүгө өтмөкпүз.

1. -Атаңдын көрү-ү, атаңдын көрү-ү!... *Мен ушул баламдан көптү күтпөдүм беле, кийбегенди кийгизип, ичпегенди ичирип, көрбөгөндү көргөзбөдүм беле. өзү да жанда жок зирек, жапакеч эмес беле. Аны мындай ишке барат деп үч уктасам да түшүмө кирчү эмес. Акыры минтип... Тилегимди таш каптырып... Атаңдын көрү да, атаңдын көрү-ү... (А.М.) (өкүнүү) (-**Eyvaah eyvaah!**...*Benim bu oğlumdan beklentilerim çoktu, her şeyi verdim. Giymediğini giydirdim, içmediğini içirdim, görmediğini gösterdim. Kendisi de çok zeki ve merhametliydi. Böyle bir iş yapabileceğini, rüyamda bile görsem inanmazdım. Sonuçta böyle... Ümidimi kesti. Eyvah, eyvah...*)(А.М.) (pişmanlık)*

CEMİLE -*(Keser) Evet...*

MUHTAR -*Kaymakamın çekmecesini açtı...*

Ayşe -**Eyvaah...**

MUHTAR -*Sarı bir zarf çıkardı....*

CEMİLE -*Evet evet...*

AYŞE —*Patlayacağım. (R.Ö., S.G.82) (өкүнүү-pişmanlık, korku)*

Албетте, бул жерде “**ү**”(а) тыбышын адаттан тыш созбой айтсак деле өкүнүү сезими берилмек, атүгүл *атаңдын көрү* сөзүнүн өзү деле турушу менен эле сезимди (көбүнчө өкүнүү) туюндурат алат. Бирок созбой айтуу мынчалык эффектиге жетише алмак эмес.

Кыскасы, үндүүнү адаттан тыш созуп айтуу аркылуу өкүнүү сезими, биринчиден, ого бетер күчөтүлүп берилди, анткени тексттин мазмуну каарман кадыресе, жөн-жай гана өкүнүүнү эмес, өзөлөнө өкүнүүнү талап кылып турат.

Экинчиден, үндүүнүн созулушу каармандын ички уйгу-туйгусуна, жанды күйгүзгөн психикалык абалына дал келип, турмуштук чындыкты дал өзүндөй реалдуу берүүгө өбөлгө түздү. Муну менен катар “атаңдын көрү-ү”

(eyvaah) сөз айкашыны улам-улам кайталанышы мындай ал-ахыбалдын ишенимдүүлүгүн бекемдеп, окурмандын да бир эсе өкүнүү, бир эсе аёо сезимин ойготту. Ушундан улам биздин көз алдыбызга жаны күйүп, жүрөгү сыздаган каармандын ары жандуу, ары образдуу элеси тартылбай койбойт.

2. **-Карышкы-ыыр, карышкы-ыыр!:** *-dedi үйгө кирип келген жардамчы койчу энтиге. – Тиги ... Короого тийди. Кары-ы...-сөзүн улай албай, эшикке атып чыкты. (О.А.) (коркуу, алдастоо) (– “**Ku-uurt! Kuurt!**” dedi eve giren yardımçı çoban afallayıp. Şu... Avluuya geldi, ku-r... – konuşmasına devam edemeyip, dışarıya doğru atıldı.) (korkmak, şaşırarak) (О.А.)*

3. **-Ана-аа, апаке-е!...** *Нан берчи. Курсагым **ачты-ы...** Иттей **ачты-ы. На-ан...** –Азат курсагы ачпаса деле, апасын көргөнүнө эркелей, мойнуна асыла кетти. (Ө.Даникеев) (эркелөө) **Annee, anneciim!... Ekmek verir misin. Karnım aç... Çok acıktım. Ekmeek...Azat karnı aç değilse bile annesini gördüğüne sevinip boynuna yapıştı.) (Ö.D.) (nazlama)***

4. *Ошентип эле бетине айттым дечи. Анда **кыйратыптырсы-ың,** кыйратканда да катыра **кыйратыптырсы-ың!** Эми кыйратканыңа жырдап жата бер...(К.А.) (какшыктоо-алау, кекээрлөө-kibirleme))*

*(– Şöyle yüzüne bakıp söyledim diyorsun. O zaman **iyi yapmışsun,** hem de nasıl iyi yapmışsun! Şimdi de bu, yaptıklarına sevinerek yatmaya devam et...)* (alay)(К.А.)

5. **–Ошондо-оой,** балам, **ошондо- оой,** сенин кабарыңды укканда тимеле жер баспай калбадыкпы. Атүгүл демейде түзүгүрөөк саламга келбеген Канымкан да айтарга сөзүн таппай эпилдеп калыптыр. (М.М.). (кубануу, сүйүнүү.) (– **Öyleee, yavrum, öylee, senden haber aldığımızda ayaklarımız yerden kesildi. Genelde selam bile vermeyen Kanımkan, söyleyecek söz bulamayıp yaltaklanmaya başladı.) (М.М.) (sevinme)**

6. **–Билге-ем** мен, билге-ем... *Үйгө кирип келип эле, кеп-сөзгө келбей, бекем чүмкөнүп жатып алганыңда эле **шекшиге-ем.** Мына эми колуң менен жасаганды мойнуң менен тарт, сөз жебеген **наадан!** (М.С.).(кыжырдануу)(*

-Biliyorduum ben, **biliyorduum**... Daha eve girip, konuşmadan, bürünerek yatıp kaldığında birşeyden şüphelenmiştim. İşte, elinle yaptığini boynunla çek, ahmak!)(M.S.) (sinirlenme).

7. –*Биз билбей жүргөн экенбиз да-аа, көрсө, сенде чоң өнөр жаткан турбайбы. Комузда кол ойнотуп жатканыңда, баарынын ооздору ачылып калбыдыбы!* (тандануу, суктануу)

(- *Biz bilmemişiz, yaaa, sende büyük bir yetenek varmış. Komuzda elin oynarken (komuz çalarken) herkesin ağzı açık kaldı!*) (şaşırmak, beğenmek).

8. –*Э-э, ошону тим эле койчу, жоктон тапкансыбай. Атайы сөз берсең да, жөндөп сүйлөй албай, эл алдында уят кылып койот.* (К.Каимов). (жактырбоо) (- **Ee (hey)**, onu bırak başkası kalmadı mı sanki. Ayrıca ona söz versen de, güzel konuşamayıp, halkın önünde bizi rezil eder.) (K.K.) (beğenmemek).

9. –*Урматтуу жолдоштор! Мен бул живсырьедо 15 жылдан бери иштеп келе жатам. Та-ак кызматым жакшы бир жолу да сөгүш алган жокму-ун.*(–*Sayın arkadaşlar! Ben bu iştee on beş yıldan beri çalışmaktayım. İşim güzel. On beş yıldan beri bir defa dahi şikayet duymadım.*)

10. **Та-ак.** Алкыш да алган жокму-ун. **Та-ак.** Туурабы? Туу-ра. **И-и!** Кызматымдан ылдыйлаган жокму-ун, туурабы? Туура. **И-и!** Бир өйдөлөгөн жокму-ун. **И-и.** Бул да туура. (М.Б.) (мазактоо, шылдыңдоо.) (– *Takdir de almadım. Değil mi ? Doğruu. Haа, İşten gitmedim, doğru muu? Bu da doğruu.*) (M.B.) (alay etmek)

Антонимдердин (sesteş kelimeler) жардамы аркасында уюшулган бул бейтарап стилдик фигурада, үстүртөн караганда, каармандын өзүнө болгон **мактаныч-övünme, ыраазычылык-memnuniyet** сезими берилип жаткандай (чын эле, каарман өзүнүн мындай абалына өтө ыраазы) туюлат. Бирок текстте берилген ойду эске алсак, майда мүдөөлүү, арабөк (**şüphesi**) адамдын жандуу элеси көз алдыбызга тартыла калат. Демек, каармандын сөзүндө автордун (каармандын) өзүнө болгон шылдыңы, мазактоосу жатат.

Үндүүлөрдү адаттан тыш созуп айтуу аркылуу ар кандай сезимди билдирүү бир гана каармандардын кебинде кездешпейт, кээде аны автордук кепте да учуратабыз.

М.:1. *Элдин баары аны катардагы бир киши катары көрүп жүрүшсө, көрсө, ал өзүнүн качан өлөрүн да билген олуй- а- а да турбайбы.*(“А”) (шылдыңдоо) (- *İnsanların hepsi ona sıradan biriymiş gibi bakarlardı, anlaşılın o ne zaman öleceğini bilen bir dervişmiş.*) (“А”) (alay).

2. *Акылбек ошондо чоң жаңылыштык кетиргенин ойлоп, дайыма “ка-ан” деп санын бир чаап алат.*(өкүнүү) (А.М.) (-*Akılbek o zaman büyük bir hata yaptığini düşünerek, daima pişmanlık duygusu hissedip, eyvaah diyerek dizlerine vurur.*)(А.М.) (pişmanlık)

3. *Атасынын жер сабап каарданып жатканын көргөндө, Карганбек “у-уй” деп титиреп кетти.* (Ж.Мавлянов) (коркуу) (*Karganbek, babasının sinirlenip yere vurduğunu görüp ‘ayy, diye titreyiverdi.*) (С.Мавлянов) (korkmak)

Акырында кеп болуп жаткан маселеге байланыштуу үч жагдайды белгилей кетели:

1. Адаттан тыш созулуп айтылган ар бир үндүү, жогоруда белгилегендей, көп маанилүү келет: ал контекст - кырдаалга карай бирде *ыраазычылык (memnuniyet)*, *кубануу(sevinç)*, *мактоо(övgü)*, *жакшыкөрүү (beğenme)* ж.б., бирде *нааразычылык (memnuniyetsizlik)*, *жеккөрүү (nefret)*, *шылдыңдоо(alay)*, *жактырбоо (beğenmeme)* ж.б. сезимдерин билдире берет.

2. Үндүүлөрдү ашыкча созуп айтуу кепте гана колдонулуп, стилдик кызмат аткарат, кептен сырткары турганда созулуп айтылбайт, атүгүл мындайча айтуунун кажети да жок. Айталы, *карышкыр* сөзүн биз белгилүү бир максатты көздөп, *карышкы-ыр (kuurt)* деп “ы”(u) үндүүсүн кеп ичинде гана ашкере созуп айтабыз, жекече турганда ал “карышкыр” түрүндө айтылып, атоо кызматын гана аткарат.

Демек, кайсы бир үндүүсү созулуп айтылган сөз анын тегерегиндеги сөздөрдөн ажырап жашай албайт, ошол сөздөрдүн жардамы аркылуу гана стилдик кызмат аткара алат. Кээде созулуп айтылган тыбыш өзүнчө сүйлөм катары да колдонулушу ыктымал, бирок мындай кырдаалда деле ал контекст аркылуу гана белгилүү бир мааниге ээ болот.

М; *Үйгө кирип, кичине өзөк жалгап албайсызбы, Күке,- деди атасы кепти башкага буруп. – Эрмеден бери наар албай.*

- А- аай...

Курман жактырбагандай оор улутунун койду. Атасы үндөбөдү. (Б.Усубалиев). (Babası eve girip, biraz yemek yemez misiniz, Küke - dedi- Sabahtan beri hiç bir şey yemedin. Kurman, hoşuna gitmemiş gibi iç çekti. - Aaay... Babası, ses çıkarmadı.) (B.Usubaliyev.)

Жалгыз баласынан ажырап, кара кайгыга малынып отурган карыянын кайгыруу, күйүткө чөгүү, көңүл кош, жактырбоо ж.б. энги- деңги сезимин, психологиялык уйгу-туйгусун туюндурган “а-аай..(а-аау).” Сөз-сүйлөмү өзүнөн мурунку жана кийинки сүйлөмдөр аркылуу гана кандайдыр бир мааниге ээ, булардан сырткары турганда **аа** тыбыштардын кургак жыйындысы катары гана кабыл алынары бышык.

3. Үндүүлөр адаттан тыш созулуп айтылган сөз көбүнчө конкреттүү кандай сезимди билдиргенин так ажыратуу кыйын, анткени ал бир учурда эле жактырбоо (beğenmeme), жек көрүү (nefret), шылдыңдоо (alay) ж.б. же тескерисинче, жакшы көрүү (beğenme), кубаттоо (destekleme), мактоо (övme) ж.б. сезимдерди туюндура бериши толук ыктымал, биз болгону же ыраазычылык, же нааразычылык сезимдерин туюндурганын так ажыратабыз.

Б) Үнсүздөрдүн өзгөчө айтылышы (Ünsüzlerin normalden farklı söylenişi), да айтылуучу ойго кошумча маани (стилдик маани) киргизүү муктаждыгынан улам жаралат. Чындыгында, сүйлөм жактыруу (beğenmek), же жактырбоо (beğenmemek) маанисин билдиреби- бул үнсүздөр адаттан тыш айтылбаса деле белгилүү болот. Бирок, ошентсе да, биз аларды нормадан өзгөчөлөнтүп айтууга, муктаж болобуз, анткени мындай ык-амал биресе

сүйлөмдөгү ойду сан жагынан да, сапат жагынан да байытып, таасирдүүлүгүн жана экспрессивдүүлүгүн арттырса, биресе өзгөчө психологиялык абалга туш болгон адамдын ахыбалын реалдуу, ишенимдүү берүүгө чоң көмөк көрсөтөт. Мындай кырдаалда (үнсүздөрдү адаттан тыш айтууда) деле оң, же терс сезим- туюмубуз берилип, буга ылайык оң (**olumlu**) же терс (**olumsuz**) бааланат.

Мисалы;

1. **-Аз- заматсың!** – деди Аскар жаны кашая. - Чын эле, **аз- замат** турбайсыңбы, ой, ме деп оозуңа салып берген нанды жөндөп жей албагандан кийин, сага эми ким ишенет, айтчы?! (А.Ж.) (*Askar sinirlenip afferin! –dedi Gerçekten afferin sana. Söyler misin, yesin diye ağzına koyduğunuz hazır ekmeği de doğru düzgün yiyemedikten sonra, sana şimdi kim inanır ?*)(А.С.)

2. –**Ой!**- деп чоочуп кетти, Эсенбай Асылбекти көргөндө таңданып. - Эмне, азыр эле келип калдыңбы...

- Сиз атайы айткандан кийин ... Анан кечигип калбайын деп эле... - **Аз-замат!** –Аскардын ичи жылыи түштү. - Кой анда, урушта туруш жок дейт, биз да кечикпейли. Жылалы... өзүнчө акырын шыбырай кетти. -**Аз-замат** десе.(К.С.) (*Esenbay Asilbek'i gördüğünde şaşırıp, oy!(ay) dedi. Ne, şimdiden geldin mi...*

- *Özellikle siz söyledikten sonra... Geç kalmayayım diye...*

- **Afferin!** *Askar'ın gönlü yumşadı.* - *Peki o zaman, savaşta beklemek yok derler, biz de geç kalmayalım. Hareket edelim. Kendince mırıldandı. Afferin sana*) (K.S)

Көрүнүп тургандай, эки мисалда тең бир эле тыбыш (**з**), (**f**) адаттан тыш өзгөчөлөнүп айтылды, бирок биринчисинде ал катышкан сөз кыжырдануу (**sinirlenme**), шылдыңдоо (**alay**), экинчисинде, тескерисинче, каармандын (Асылбектин) жоопкерчиликтүү (**sorumluluk sahibi**) экенин карата Эсенбайдын жакшы көрүү (**beğenme**), ыраазы болуу (**memnun olma**) сезими берилди.

В) Тыбыштардын алмашып айтылышы (seslerin yerini deđiştirme), фонетикалык-стилистикалык каражат катарында сүйлөшүү стилинде, көркөм чыгармаларда колдонулат. Бирок анын баары эле эмоциялык-экспрессивдүүлүктү берүү максатында колдонула бербейт. Алсак;

“*Чоң атасынын эрмеги болгону ошол кыз “акылың барбы?” десе, “бай” дээр эле, “каерде” десе, **“бүйтөйдө”** деп жүрөгүн көргөзчү.* (К.Тыныстанов), (*Dedesinin mutluluđu olan o kız, aklın var mı dediklerinde **vayr** (var) derdi. Nerende dediklerinde **biy yeyde (bir yerde)** deyip kalbini gösterirdi.*) (К.Тыныстанов)

“*Анам эшек минбейт, жаман көйөт эшекти*” (Ж.Мавлянов.) (*Annet eşeđe **minmez sevmiyoy onu***) (С.Мавлянов.)

*Аптика, мына биз **точун** келдик деп айтканбыз ээ. Ошентебизби?- деп кишинин кыялын бала улантат* (Ч.Айтматов) (*Aptika işte biz **kayılayıp(karşılayıp)** geldik diye söyledik, değil mi. Öyle mi yapacağız diye kişinin hayalini çocuk devam ettirir.*) (С.Айтматов) деген сүйлөмдөрдөгү асты сызылган сөздөр эч кандай эмоция, сезимди билдире албайт, мында жаш балдардын тилин реалдуу берүү максатында гана тыбыштарды алмаштырып (**Р-Й, С-Ч**) (**r-y, s-ç**) колдонду.

Айрым учурда авторлор чоң адамдардын кебинде деле тыбыштарды алмаштырып колдоно беришет жана ушундай кырдаалда гана бул ык-амал ар кандай сезимди (*жактырбоо (beğenmeme), шылдыңдоо (alay), эркелетүү (nazlama)*) билдире алышат.

М.: 1. - *Атасынын көрү! Баарын катырдык, өзүбүздүн ким экенибизди бир көрсөтүп койдук, эми алар биздин карааныбызды, көргөндө эле кирерге жер табышпай калышат дей бер деди. Макен тегерегиндеги элди көзүнө илбей бакылдап,*

-*Муну укканда Канат өзүнчө кыжына кетти:*

-*Оолжуп бутунан тура албай жүрөт да, **катыйдык** - деп коёт, эртең өзүңө келерсиң, ошондо көрөсүң ким кимди **катыйганын!...*** (А.С.) (шылдыңдоо, кыжырдануу) (*-Atasının laneti!*)(*Allah in cezası*) *Her şeyi yarıttık*

kim olduğumuzu göstermiş olduk. Maken, etrafındaki halkı umursamadan, gözlerini kırparak, şimdi gölgemizi görseler kaçarlardı, dedi.

*-Bunu duyunca Kanat'ın, sinirleri boşaldı. Ayakta duramıyor, bir de **gösteydik** diyor.*

*-Yarın kendine gelip, göreceksin kim kime **gösteyecekmis!** (A.S.) (alay etme, kızma manasında)*

2. **“-Кай-алдым, кайалдым”** деп мени туурап койгонуңдан, каралдым. Бул тилиң менен жүрөгүмдү элжиретип жибересиң го, анан сени кантип мо-оминтип өпкүлөбөйүн, - деп Айымкан өзүнчө эле сүйлөнүп, жаңы уйкуга бараткан Алмазды чопулдатып өпкүлөп жиберди.(A.A.)(эркелетүү, элжирөө) **(-Hayaytim, hayaytim** canım diyerek yüreğimi yumuşattın. Seni, sonra nasıl öpmeyeyim, diyerek, Ayımkan kendi kendine mirıldandı ve tam uyuysakken Almazı şapur şapur öptü.(nazlama, simartma, şefkat).

3. Кээде тыбыштарды атайы алмаштырып айтуу сөз оюну, сырткы эффект үчүн жасалгандай туюлуп кетет. Бирок тереңирээк баамдай билгенге ал жөндөн эле жаралбагандыгы, а кандайдыр бир максатты, мунун ичинде өзүнүн жекече мамилесин, сезимин купуя билдирүү (купуялуулук да - өзүнчө бир стилдик ык-амал, ал бир эсе окурманды ойго түртсө, биресе дал ушул ойго түртүүсү аркылуу ойдун таасирин арттырат) далалаты жаткандыгын айкын эле сезет. Төмөндө үч мисалды келтирип, ар бирине кыскача талдоо жүргүзүп көрөлү:

а) **“Жыгылууну”** ойлошпой;

“Жигулини” ойлошот(Ж.)

(Yıkılmayı düşünmezler,

Arabayı düşünürler)

б) Бу киши **“кайра кыруунун”**, тоюст, Ансамат Масалиевдин **“курмандыгы”** (“А”) (-‘Bu kişi yeni yapılanmanın (yeniden yıkma) yani Absamat Masaliyev’in kurbanlığı.)

в) Бир экономикалык зонада саясатты бекемдеп, карым-катнашты жакшыртып, ортодо турган **быжыкана** - таможня дегендерди азайтсак

*деген максат бар... Таможняны биздин котормочулар **бажыкана** деп жүрүшөт. Бирок ойлоп көрсөк, эң так, эң таамай котормо сиздики болуптур. Таможня азыр чындап эле **быжыкана** (“А”) (-Bir ekonomik çevrede siyaseti güçlendirmek tuameleyi iyileştirmek, gümrükleri azaltmak maksadı var... Gümrüğü bizim çevirmenler ‘**bacıkana**’ deyip duruyorlar. Fakat, düşünsek en yakın manadaki çevirme sizinki olmuş. Gümrük (tomojniya) şimdi gerçekten ‘**bacıkana**’.)*

Келтирилген үч мисал тең күлкү жаратып, күлкүлүү жагдай, маанай түзөрүн байкоо анча деле кыйын эмес. Бирок бул сырткы гана көрүнүш, а ичинде, тереинде ачуу сезим (кълъп жатып же күлүү аркылуу ыйлоо) жатат. Биринчи мисалда паракор түбү барып эмнеге кабыларын, ага автордун карата жек көрүү сезими, терс баасы берилет. Муну менен катар деги эле адам баласынын нарк-насилинде жаткан бир чоң өксүк - келечегин ойлобой, күнүмдүк жыргалчылыкка, материалдык байлыкка башын сайып умтулуу адаты - келекеге алынат, мындай адатка карата автордун ички күйүтү таасирдүү берилет.

Экинчи сүйлөмдө “кайра кыруу “менен Апсамат Масалиев синонимдеш каралат, бирок бул бир гана А.Масалиевдеги бөрк ал десе баш алган”, өзүнүн мурдунан алысты “көрө албаган” өксүк- мажестиктикти келекелөө гана эмес, а бир кезде “кайра куруу” деп бүтүндөй коомчулукту дүрбөлөңгө түшүрүп, жаркын кыялга магдыраткан, жалтырак, алдамчы саясатты мазактоо сезими жатат. Бул жагынан алганда, **кыруу** сөзү бүтүндөй бир саясий компаниянын чыныгы жүзүн ачып берип, аны эмоциялык–экспрессивдүү туюндурууга, бул аркылуу адамдардын кыжырдануу сезимин ойготууга жетише алган.

Үчүнчү мисалда да өтмө катар сезим, маани жатат; биринчиден, кыргыз тилин жакшы билбеген, билгиси да келбеген, анын баа дөөлөтүн туюууга дараметсиз жана ошондуктан өтө кайдыгер караган адамды келекелөө, жек көрүү сезими берилет. Экинчиден, **бажыкана** сөзү саясы боёк алгандыгы көрүнүп турат, бул сөздүн уңгусу-**быжы**, ал тамактын бир түрүн туюндурат, эгер аталган тамактын жасалышы өзгөчөлөгүн жана да

даамдуулугун эске алсак, бажыкана эмес эле башаламандыкка, май талканга айланып кеткен бул мекемеге - андагы быжылыкты көрүп туруп көрбөй жатышкан жетекчиликке карата мазактоо (tenkit), кыжырдануу (sinir) сезими жатат.

Г **Интонациялык каражаттар**, (Tonlama, vurgu, jest ve mimikler)*Bu vasıtlar ,diğer vasıtlar gibi yazı dilinde görünmezler, ancak sözlü anlatımda duygu değeri açısından etkin rol oynarlar.*

Д **Сөздөрдүн бузулуп айтылышы** ж.б. (Sözleri bozarak söyleme)*Sözleri bozarak söyleme de duygu değeri oluşturmanın yollarından biri olarak kullanılabilir.*

Кыргыз жана түрк тилинде фонетикалык каражаттар аркылуу туюундурулган эмоция-экспрессивдүү маанини мисалдар аркылуу анализ жүргүзүүнүн натыйжасында, эки тилде да фонетикалык каражаттардын бирдей болгонун жана эмоционалдуу-экспрессивдүү маанини туюундурууда чоң таасири бар деп ойлойбуз.

Адабияттар:

1. **Абдулдаев Э., Исаев Д.** Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Фрунзе, 1984.
2. **Абдурахманов Х., Махмудов Н.**,Сөз эстетикасы. Ташкент, Фан, 1981, 57б. Өзбек тилинде
3. **Ажыбаева З.А.**; Зат атооч сөздөрдө эмоциялык-экспрессивдик маанилердин берилиши (А.Жакыпбековдун«Теңири Манас» романынын негизинде) КДА. –Б, 2003.
4. **Акматова К.Р.**,Эмоционалдуу- экспрессивдүү сөздөрдүн табияты. Китепте: Түрк тилдери жана адабияты. Бишкек, 2003.
5. **Арнольд,И.В.**Стилистика современного английского языка.–Л.,1985.
6. **Арнольд И.В.**Стилистика современного английского языка.–Л., Просвещение, 1981
7. **Аширбаев Т.** Тилдик каражаттардын тилдик каражаттары. –Б., 2000
8. **Аширбаев Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы. Бишкек, Педагогика, 2000.

II китеп.

9. **Аширбаев Т.** Тилдин фонетикалык жана лексикалык бирдиктеринин стилистикалык табияты. Афтореф., дис.док.фил.наук.
10. **Ахматов Т., Мукамбаев Ж.** Азыркы кыргыз тили (фонетика лексика) - Фрунзе. 1978.
11. **Ахматов Т. К., Өмүралиева С.,** Кыргыз тили (Фонетика, лексика). – Ф., 1990.
12. **Батманов И.А.** Грамматика киргизского языка, вып. II 1940. стр. 41.
13. **Башинская В.,** Эмационально-экспрессивные частицы в современном немецком языке. Дис.кан.наук, на русск.яз., Пятигорск, 1985.
14. **Борбугулов М.,** Адабият теориясы. –Б.; Шам, 1996.
15. **Ботобекова А.,** Ишарат сырлары. Бишкек, Учкун, 2002.
16. **Васильев Л.М.,** К вопросу об экспрессивности и эмоциональных средствах. Славянский филологический сборник. Башкирск. университет им. 40 летия Октября, Уфа, 1962, вып. 9/а/ 3/7/107-б
17. **Давлетов С.,** Байланыштуу речь. –Б.: Мектеп, 1999.
18. **Давлетов С., Мукамбетов Ж., Турусбеков С.,** Кыргыз тилинин грамматикасы. –Ф., 1982.
19. **Джалилова Т.,** Экспрессивность в азербайжанском языке и лексические средства ее выражения. Баку, 1992.
20. **Дыйканов К.** Кыргыз тили (фонетика лексика). Фрунзе, 1992.
21. **Жакыпов Ы., Турусбеков С., Майрыков Д.,** Кыргыз тилинин грамматикасы / пед.окуу жайлары үчүн/ Фрунзе, Педагогика, 1954.
22. **Кыргызча-орусча сөздүк.,** –М., Советская энциклопедия, 1965
23. **Левина Д.Ш.,** Семантика глаголов эмоционального отношения в современном испанском языке. Дис... канд.фил.наук. –Минск, 1982
24. **Лиханов В.,** Эмоционально- оценочные и экспрессивные слова в якутском языке. Алма-Ата, 1988.
25. **Мамытов Ж.** Азыркы кыргыз тили. - Бишкек. 1999.
26. **Усубалиев Б.,** Антонимдер жана аларды окутуу. –Ф.: Мектеп, 1987.

27. **Усубалиев Б.**, Сөз жана түшүнүк, “Манас” университети. Коомдук илимдер журналы. –Б.; 2003 .
28. **Усубалиев Б.**, Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. –Б., 1994.
29. **Усубалиев Б.**, Эмоциялык-нарктагыч лексика. БГУдагы илимий-практикалык конференциянын материалдары. –Б., 1998.
30. **Akerson, Fatma Erkman**, Anlam-Çeviri-Karşılaştırma, İstanbul, 1989.
31. **Aksan, Prof.Dr.Doğan**, Her Yönüyle Dil 1, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1987.
32. **Aksan D.**, Her Yönüyle Dil, (Ana Çizgileriyle Dilbilim) I TDK., Ankara, 1977.
33. **Aksan Doğan**; Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi) Ankara, 1999.
34. **Aksan Doğan**, Anlambilim ve Türk Anlambilimi (Anaçizgileriyle), Ankara, 1987.
35. **Aksan Doğan**, Türkçe'nin Gücü, Eylül, 2005.
36. **Aksan Doğan**; Dilbilim ve Türkçe Yazıları, İstanbul, 2004.
37. **Aksan D.**, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, DTCF yayını, Ankara, 1971.
38. **Annanurov A.** Dil Biliminin Esasları, - Aşgabat, 1971.
39. **Aydın Mehmet**; Dilbilim El Kitabı, Бишкек, 2006.
40. **Banguoğlu, T.**, Ana Hatları ile Türk Grameri, İstanbul, 1941.
41. **Barthes, Roland** (1999), Göstergibilimsel Serüven, İstanbul, Kaf Yayıncılık, 4. Basım.
42. **Başkan, Ö.**, Linguistik Metodu, İstanbul, 1967.
43. **Bayrav, S.**, Yapısal Dilbilimi, İ.Ünv. Ed. Fak. yayını, İstanbul, 1969.
44. **Bayrav, Süheyla** (2001), Chanson de Roland Edebiyat ve Üslup Tahlili, Multilingual Yayınları.
45. **Caferova, S.**, Muasır Türk Dillerinde Teğlidi Sözlerin Leksik ve Semantik Hüsusiyetleri, Dil ve Edebiyat, 2. S, Baku, 1975.
46. **Chomsky, Noam** (2001), Dil ve Zihin, Ayraç Yayınları.

47. **Kononov A.N.**, Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka, Moskova, 1956.
48. **Kıran, Zeynel ve A.** (2001), Dilbilime Giriş, Ankara, Seçkin Yayıncılık.
49. **Korkmaz Zeynep**, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK yayını, Ankara, 1992.
50. **Marchand, H.**, Die Bildung der Lautsymbolischen Wörter im Türkischen, Oriens,6-1.Leiden.
51. **Marouzeau, J.**, Lexique de la Terminologie Linguistique, Paris, 1949.(Çevirisi: Dilbilim Terimleri Sözlüğü TDK. Ankara, 1949)
52. **Orozbaeva B., Sagınbaeva B.**, Kırgızca-Türkçe, Türkçe- Kırgızca Lengüistik Terimler Sözlüğü, Bişkek, 2004.
53. **Pope N.** Linguistics 13. c. İndiana University, 1962.
54. **Pospelov, Gennadiy N.** (1995), Edebiyat Bilimi, (Çev. Yılmaz Onay), Evrensel Kültür Kitaplığı, İst.
55. **Porzig, Walter**, Dil Denen Mucize (Çev. Vural Ülkü), Ankara, 1985-1986.
56. **Sapir, E. A.**, Study in Phonetic Symbolism. University of California, 1958.
57. **Saussure, Ferdinand de** (1985), Genel Dilbilim Dersleri.